

Txabi Etxebarrieta i pierwsze zabójstwo ETA we współczesnej prasie internetowej i drukowanej

Bartosz Stuła

UNIwersytet IM. JANA DŁUGOSZA
W CZĘSTOCHOWIE
ORCID: 0000-0001-8510-3452

ABSTRACT

Txabi Etxebarrieta and the first murder of ETA in the modern online and print press

The article presents the story of the first murder of the ETA organization by Txabi Etxebarrieta in 1968. Also, the issue of portraying the first ETA bomber in contemporary popular Spanish periodicals, which appear not only in the traditional form but also on the Internet, is raised.

KEY WORDS: Euskadi, ETA, Spain, Etxebarrieta, XX century

SŁOWA KLUCZOWE: Euskadi, ETA, Hiszpania, Etxebarrieta, XX wiek

ETA to skrót hasła Euskadi Ta Askatasuna, które w euskerze (języku baskijskim) oznacza „Baskonia i Wolność”. Taką nazwę nosiła organizacja separatystyczna hiszpańskich Basków istniejąca w latach 1958–2018. Przez wiele lat jej członkowie walczyli o szeroko rozumianą wolność tożsamości baskijskiej, jednak jej cele szczegółowe oraz sposób walki różniły się w zależności od okresu. Początkowo działalność ETA była skierowana przeciwko dyktaturze generała Francisca Franco, która ograniczała swobody baskijskie, a następnie, po jego śmierci, przeciwko zdemokratyzowanej Hiszpanii. Pierwsze zabójstwo dokonane przez tę organizację miało miejsce prawie 10 lat po powstaniu organizacji, a jego sprawcą był Txabi Etxebarrieta.

Celem artykułu jest przedstawienie wydarzenia z 1968 r. oraz unaocznienie, jak współczesne media, prasa i portale internetowe najbardziej poczytnych tytułów w Hiszpanii (w tym „El País”, „El Mundo”, „ABC” czy „El Correo”) odnoszą się do tamtych wydarzeń oraz do osoby budzącego kontrowersje Etxebarriety.

Początki ETA

Początków ETA można upatrywać w typowej, ale nieformalnej grupie założonej przez studentów dwóch uniwersytetów w Bilbao w roku akademickim 1951/1952. Jej działalność polegała na organizowaniu dyskusji o baskijskiej

1 W. Łaciuk, *Geneza ETA i jej działalność w okresie dyktatury generała Francisco Franco (1952–1973)*, „Wrocławskie Studia Erazmiańskie” 2017, nr 11, s. 194.

2 Działać, atakować (z eus.).

3 I. Casanova, *ETA 1958–2008: medio siglo de historia*, Txalaparta–Tafalla 2008, s. 22–23.

4 José Luis Álvarez Empanza Txillardegui zaproponował nazwę Euskadi ta Askatasuna (ETA), która została przyjęta podczas spotkania, w którym wzięli udział Benito del Valle, Julen Madariaga, Iñaki Larramendii Txillardegui w Deva pod koniec 1958 r. Por. *Euskarak eraman ninduen abertzaleatasunera* [wywiad F. Fermína Munarriza z José Luisem Álvarezem Empanzą „Txillardegui”], <https://gara.naiz.eus/paperezkoa/20101114/232000/eu/Euskarak-eraman--ninduen-abertzaleatasunera> [dostęp: 14.11.2010].

5 *Ibidem*.

6 R. Leonisio Calvo, *Izquierda abertzale, de la heterogeneidad al monolitismo* [w:] *III Congreso Internacional de Historia de Nuestro Tiempo*, C. Navajas Zubeldia, D. Iturriaga Barco (ed.), Logroño 2012, s. 379.

7 J. Duva, *La primera víctima de ETA*, https://elpais.com/diario/2010/01/31/domingo/1264913553_850215.html [dostęp: 31.01.2010].

literaturze, historii, polityce i ekonomii, a celem była pielęgnacja tradycji oraz tożsamości baskijskiej, zagrożonych przez reżim generała Franco¹. W 1953 r. grupa zaczęła wydawać biuletyn „Ekin”², którego tytuł stał się też nazwą tej organizacji. Z czasem dokonały się jednak pewne zmiany. Za pośrednictwem Baskijskiej Partii Nationalistycznej (PNV) grupa nawiązała kontakt z ich partyjną organizacją młodzieżową Euzko Gaztedi Indarra (EGI). W 1956 r. oba stowarzyszenia połączyły się, inaugurując swoją działalność odczytem na I Światowym Kongresie Basków, który odbył się w tym samym roku w Paryżu. Zgłoszono też wówczas postulat, który odbiegał od wytycznych partii, że należy postawić na zmianę pokoleniową. To, a także różnice dotyczące sposobu działania doprowadziły już dwa lata później do rozłamu, bowiem działacze „Ekina” opowiadali się za strategią akcji bezpośredniej i działalności na wzór ruchu oporu³. W wyniku tego zbiegu wydarzeń rozstali się z EGI i utworzyli własne struktury, które dały początek ETA.

Euskadi Ta Askatasuna powstała w 1958 r.⁴ Po raz pierwszy nazwy tej użyto publicznie w liście skierowanym do ówczesnego ministra sprawiedliwości i kultury rządu Kraju Basków na uchodźctwie, którym był Jesús María de Leizaola, z 31 lipca 1959 r., w dzień, w którym obchodzono zarówno święto Ignacego Loyoli (patrona Basków), jak i 64 rocznicę założenia PNV⁵. Niedługo potem zaczęła się formować grupa do przeprowadzania zadań oraz zostały podjęte pierwsze akcje zbrojne. Początkowo niszczone jedynie miejsca pamięci gloryfikujące Franco oraz urzędy i budynki użyteczności publicznej⁶. Niektórzy autorzy uważają, że pierwszą ofiarą śmiertelną działalności ETA była dwudziestodwumiesięczna dziewczynka Begoña Urroz Ibarrola, która zmarła 27 czerwca 1960 r. na skutek obrażeń w wyniku wybuchu bomby na stacji Amara, w San Sebastián⁷. Natomiast uznaje się, że pierwszą zbrojną akcją wymierzoną w zdrowie i życie innych osób przeprowadzono 17 lipca 1961 r., gdy próbowano wykoleić pociąg wiozący grupę zwolenników

Franco jadących do San Sebastián, aby uczcić 25 rocznicę zamachu stanu z lipca 1936 r., który zapoczątkował hiszpańską wojnę domową⁸.

Na pierwszym zgromadzeniu członków, które odbyło się w klasztorze benedyktynów Matki Bożej z Belloc de Urt we Francji w maju 1962 r., ustanowiono kilka ważnych kwestii, a mianowicie, że ETA nie chce być traktowana jak zwykła partia polityczna, ale jako Rewolucyjny Ruch Baskijskiego Wyzwolenia Narodowego, walczący o niepodległość Kraju Basków i odzyskanie ziem, w tym o hiszpańskie i francuskie terytoria Álava, Guipúzcoa, Labort, Navarra, Sola i Vizcaya. Kolejnym ich zadaniem miała być obrona euskery, jako elementu definiującego tożsamość narodową Basków (co w pewien sposób realizowano już wcześniej), a także obrona demokracji reprezentującej zróżnicowaną kulturalnie i politycznie Hiszpanię, z wyraźnym odrzuceniem faszyzmu i komunizmu⁹.

W ciągu następnych lat ETA zerwała całkowicie wszelkie kontakty i powiązania z PVN, co również uczyniła sama partia¹⁰. Najważniejsze miały się jednak okazać zjazdy ETA (IV i V), które doprowadziły do podjęcia oficjalnej walki zbrojnej i pierwszego zabójstwa dokonanego przez członka tej organizacji. IV zjazd odbył się w 1965 r. w mieście Azpeitia, w Gipuzkoa, i był pierwszym na terenie Hiszpanii¹¹. W czasie obrad doszło do starć wewnętrznych oraz próby wytyczenia zbrojnej drogi w celu osiągnięcia uzgodnionych wcześniej punktów. W ETA były różne ugrupowania tak zwanych *culturalistas*, nazywanych również *etnolingüistas*, którzy reprezentowali interesy nacjonalistyczne, baskijskie, realizowane głównie na polu kulturalnym, na czele których stał José Luis Álvarez Enparantza Txillardegui. Drugą grupę stanowili *obreros*, której przewodził Patxi Iturrioz, hołdujący ideologii komunistycznej, a walkę o wyzwolenie narodowe próbowali podporządkować interesom klasowym, nawet za cenę współpracy z organizacjami ogólnohiszpańskimi¹². Ostatnią grupę stanowili *tercermundistats*, znani

8 *Ibidem*, s. 379.

9 R. Leonisio Calvo, *op.cit.*, s. 379.

10 W. Łuciak, *op.cit.*, s. 196.

11 *Ibidem*, s. 199.

12 *Ibidem*.

¹³ Pierwszy napad z bronią w rękę miał miejsce w mieście Vergara, w Gipuzkoa, 24 września 1965 r. Por. G. Fernández Soldevilla, *A mano armada. Los inicios de la extorsión y la violencia de ETA contra el sector empresarial (1958–1977)*, „Sancho el Sabio” 2016, no. 39, s. 144.

¹⁴ P. Rodríguez Román, *Orígenes de ETA y su desarrollo durante el Franquismo*, „Revista de Claseshistoria” 2010, no. 101, s. 10.

¹⁵ A. Olariaga, I. Egaña, *Txabi Etxebarrieta y el 68 vasco*, Donostia 2018, s. 25.

również jako *anticolonistas*, a jej liderem był José Luis Zalbide, łączący lewicową politykę z nacjonalistycznym nastawieniem, opowiadający się za walką o niepodległość Basków na wzór tych o wyzwolenie narodowe, jakie miały miejsce w różnych krajach Trzeciego Świata. Ostatecznie to ich pogląd został przeforsowany, a użycie siły zbrojnej – usankcjonowane jako jedna ze zwykłych form działania organizacji. Zaakceptowano także użycie przemocy w celu uzyskania funduszy na działalność¹³.

Kolejny zjazd – przeprowadzony w dwóch turach w latach 1966–1967 – okazał się kluczowy dla historii tej organizacji. W jego trakcie dokonał się nie tylko wstępny podział, ale i miało miejsce pierwsze zabójstwo dokonane przez członka ETA, stanowiące początek fali agresji i terroru, które na stałe scharakteryzowały tę organizację w drugiej połowie XX i na początku XXI w. *Obreros* na skutek sympatii do niektórych organizacji hiszpańskich oddzieli się, tworząc ETA Berri (Nowa ETA), podczas gdy pozostałe dwie frakcje utworzyły ETA Zaharra (Stara ETA), mającą stać się wkrótce jedynym organem ETA, gdyż robotnicy odeszli od idei walki o Baskonię na rzecz tworzenia ogólnohiszpańskich struktur komunistycznych. W samej ETA Zaharra doszło do tarć, a władzę przejęli *tercermundistas*, niemniej jednak nie zrezygnowano z działalności politycznej, ekonomicznej i kulturalnej¹⁴. Niedługo potem, dokładnie 7 czerwca 1968 r., w wyniku przyjętych założeń Txabi Etxebarrieta, członek ETA, odebrał życie obcej osobie. Na blokadzie drogowej został zabity członek Guardia Civil José Antonio Pardines Arcay.

Etxebarrieta – ojciec pierwszego zamachu

Txabi Etxebarrieta, pomimo młodego wieku, był liderem. Najbliżsi mówili, że wydawał się sympatyczny i otwarty, bo pozostawał sobą pomimo cierpienia, jakiego doznawali Baskowie od Franco, a na które był wyczulony¹⁵. Urodził się 14 października 1944 r. w Bilbao jako trzeci

z czwórki rodzeństwa. W dzieciństwie chorował na zapalenie oskrzeli, którego następstwem była astma oraz okresowe nawroty wysokiej gorączki, co utrudniało mu normalne życie, niemniej jednak nie przeszkodziło w zaangażowaniu się w walkę narodowowyzwoleńczą. W 1962 r. rozpoczął studia na Wydziale Nauk Ekonomicznych Uniwersytetu Bilbao (obecnie Uniwersytet Kraju Basków), które zakończył pięć lat później ze specjalizacją informatyka¹⁶.

Podczas trwania ostatniego roku studiów oraz po ich zakończeniu przewodniczył V zjazdowi ETA wraz z bratem (José Antonio Etxebarrieta), który był o cztery lata od niego starszy. Ich związek z ETA zaczął się właśnie od Joségo, który w wieku 18 lat został aresztowany za rozpowszechnianie ulotek antyreżimowych w Begoña (historyczna gmina baskijska, która w latach 20. XX w. została włączona do Bilbao)¹⁷. Oskarżony o przynależność do EGI – młodzieżówki PNV – trafił na dwa miesiące do więzienia Larrinaga. Potem udał się do Paryża, gdzie rozgoryczony nawiązał kontakt z ETA. Latem 1963 r. ciężko zachorował i wyjechał na leczenie do sanatorium, gdzie regularnie odwiedzał go brat Txabi. W okresie rekonwalescencji czytał klasykę marksistowską. W 1966 r. zaczął przygotowywać specjalny odczyt na V zjazd, który stał się podstawą argumentacyjną do wyrzucenia z ETA *obreros* i wprowadzenia walki jako narzędzia do osiągnięcia celów. W czasie drugiej tury tego zjazdu, która odbyła się w marcu 1967 r., wraz z innymi członkami wybrał swojego młodszego brata na członka Komitetu Centralnego i Komitetu Wykonawczego ETA¹⁸.

Już miesiąc później (21 kwietnia) rozpoczęła się walka. Zainaugurował ją napad na oddział Banco Guipuzcoano w miasteczku Villabona, skąd członkowie ETA ukradli blisko milion peset na swoją działalność¹⁹. Tego typu aktywność trwała prawie rok, do czerwca 1968 r., co zaowocowało wzmożonymi kontrolami w sprawie poczynañ ETA ze strony służb bezpieczeństwa. Jednakże w czerwcu młody absolwent informatyki oraz jeden z przywódców

16 *Ibidem*, s. 26.

17 *Ibidem*, s. 25.

18 *Ibidem*, s. 44–47.

19 W. Łaciuk, *op.cit.*, s. 204.

20 G. Fernández Soldevilla, *Pardines, la primera víctima de ETA*, <https://www.laaventuradelahistoria.es/pardines-la-primera-victima-de-eta> [dostęp: 20.04.2020].

21 Artykuł na podstawie wywiadu, jakiego udzielił Iñaki Sarasketa 30 lat po pamiętnym zamachu. Por. L. Garzón, *30 años de terrorismo*, „La Revista de El Mundo”, 7.06.1998, no. 138, s. 10–11.

22 *Ibidem*, s. 10.

baskijskiej organizacji terrorystycznej stali się sprawcami przełomowego wydarzenia, które zapoczątkowało falę terroru w Hiszpanii trwającą ponad 50 lat.

Dnia 2 czerwca zarząd ETA podjął decyzję o zamordowaniu szefów Brigada de Investigación Social (tajna policja polityczna) w Bilbao i San Sebastián. Osobą odpowiedzialną za kierowanie tą drugą operacją był Txabi Etxebarrieta. Pięć dni później skradzionym seatem 850 Etxebarrieta i jego partner Iñaki Sarasketa udali się do Beasain autostradą Madrid–Irún. W związku z pracami na moście National I członkowie ETA musieli zjechać na lokalną drogę do Aduny. Tam funkcjonariusze Guardia Civil Félix de Diego i José Antonio Pardines kontrolowali ruch drogowy. Zamachowcy, obawiając się, że zostaną zdekonspirowani, postanowili działać. Etxebarrieta wysiadł z samochodu i strzelił do dwudziestopięcioletka z La Coruña²⁰.

Jak podaje współnik Etxebarriety, gdy Guardia Civil zaczęła podejrzewać, że tablice rejestracyjne są niezgodne ze stanem faktycznym, poproszono ich o dokumenty w celu weryfikacji. Najprawdopodobniej pod wpływem amfetaminy młody terrorysta zdecydował się zabić funkcjonariusza. Sam Sarasketa próbował odwieść towarzysza od tej decyzji, jednakże kiedy Pardines stwierdził, że coś jest niezgodne z prawdą, Etxebarrieta wyjął broń i strzelił w stronę członka Guardia Civil. Następnie oddał jeszcze kilka strzałów w jego klatkę piersiową²¹.

Po zabójstwie Sarasketa i Etxebarrieta uciekli samochodem, znajdując na krótko schronienie w Tolosa, w domu współpracownika organizacji. Po kilku godzinach członkowie ETA poprosili go o przetransportowanie dwóch uciekinierów. Na skrzyżowaniu autostrady N-1 z dzielnicą Tolosa-Azpeitia doszło do kolejnego zatrzymania przez funkcjonariuszy sił porządkowych, a następnie – do strzelaniny, w wyniku której Etxebarrieta zginął²².

Sarasketa uciekł, lecz następnego dnia został aresztowany w kościele w Régila. Uznano go za winnego zabójstwa

Pardinesa i skazano na śmierć, dyktator jednak złagodził karę do 30 lat więzienia. Na początku czerwca 1977 r. rząd Adolfo Suáreza zwolnił Sarasketę i wydalili go do Norwegii, ale po pierwszych demokratycznych wyborach mógł on już wrócić do Hiszpanii²³.

Istnieją różne wersje tego, jak przebiegało pierwsze morderstwo dokonane przez ETA. Ugrupowanie z czasem przeniosło całą odpowiedzialność za to tragiczne wydarzenie na samego Pardinesa: funkcjonariusz został przedstawiony jako agresor, ponieważ, według ETA, to on wywołał konfrontację z jej członkami, używając swojej regulaminowej broni. Było to oczywiście, jak się okazuje, nieprawdą, niemniej jednak radykalny nacjonalizm baskijski nadal podtrzymuje tę wersję. Z czego mogło to wynikać? Z pewnych okoliczności historyczno-politycznych ówczesnej Hiszpanii. Dzięki zeznaniom przejeżdżającego kierowcy ciężarówki ówczesna prasa była w stanie dostarczyć informacji odpowiadających realiom:

Según relato de un testigo presencial se ha sabido que cerca de Aduna, donde se realizan unas reparaciones en la carretera, se efectuaba el desvío de vehículos que se dirigían a Madrid. En dicho punto prestaba servicio una pareja de la Guardia Civil de Tráfico, aunque separados uno de otro un par de kilómetros. Parece ser que un coche "Seat 850", matrícula de Zaragoza, ocupado por dos jóvenes, o no atendió las señales de unode los guardias... El guardia civil hizo bajar a los dos ocupantes del turismo, uno de los cuales sacó una pistola y le disparó un tiro en la cabeza. En ese momento pasaba un camión, cuyo conductor, pensando que había pinchazo al oír el disparo, frenó el vehículo, advirtiéndole entonces lo sucedido... Poco después se organizó la persecución de los malhechores que en las proximidades de Tolosa, abandonaron el coche²⁴.

23 *Ibidem*.

24 Według relacji naocznego świadka było wiadomo, że w pobliżu miejscowości Aduna, gdzie przeprowadzane są naprawy na drodze, dokonywano zmian kierunku ruchu pojazdów zmierzających do Madrytu. W tym miejscu służyło dwóch funkcjonariuszy z Guardia Civil, oddziału ds. ruchu drogowego, byli od siebie oddaleni o kilka kilometrów. Wygląda na to, że samochód seat 850, z numerem rejestracyjnym z Saragossy, miał w środku dwóch młodzieńców niezważających na sygnały jednego z funkcjonariuszy... Funkcjonariusz Guardia Civil kazał wysiąść dwóm pasażerom z samochodu. Jeden z nich wyciągnął pistolet i strzelił mu w głowę. W tym momencie przejeżdżała ciężarówka, której kierowca, sądząc, że słyszy przebicie (opony), zatrzymał pojazd i zobaczył, co się stało... Niedługo potem zorganizowano pościg za przestępcami, którzy w okolicach Tolosy porzucili samochód. Tłum. autora. Por. Serwis Informacyjny Cifra, *Matan a tiros a un Guardia Civil de Tráfico*, „La Vanguardia Española”, 8.06.1968, no. 31728, s. 10.

25 T. Miłkowski, P. Machcewicz, *Historia Hiszpanii*, Wrocław 1998, s. 434.

26 *ETA asumió en su último «Zutabe» 2.606 acciones y 774 muertes*, https://www.naiz.eus/eu/hemeroteca/gara/editions/2018-11-06/hemeroteca_articulos/eta-asumio-en-su-ultimo-zutabe-2-606-acciones-y-758-muertes [dostęp: 6.08.2018].

27 K.B. Ariztimuño, *Crónica de una izquierda singulars*, <https://www.kepa-bilbao.com/wp-content/uploads/2020/04/Cronicas-copia2.pdf>, s. 46 [dostęp: 10.02.2021].

Jednak fakt, że media były kontrolowane przez dyktaturę Franco²⁵, wpłynął na to, iż określone grupy społeczne nie ufały oficjalnej wersji. Dlatego ETA i jej zwolennicy przez lata przedstawiali własną, zgodnie z którą Pardines próbował użyć swojej broni, a to zmusiło Txabiego Etxebarriete do zastrzelenia go w samoobronie.

W celu intensyfikacji akcji i udowodnienia niewinności Etxebarriety 2 sierpnia, a więc dwa miesiące później, ETA dokonała pierwszego celowego ataku terrorystycznego: zamordowano Melitóna Manzanasa, szefa tajnej policji San Sebastián²⁶. Od tego momentu dynamika akcji–reakcji–akcji, którą przyjęła wcześniej ETA, zdominowała politykę baskijską na wiele lat. W odpowiedzi na ten atak w Guipúzcoa ogłoszono stan wyjątkowy. W 1968 r. łącznie zatrzymano 434 osoby, 189 uwięziono, a 75 deportowano²⁷.

50 lat po wydarzeniach 1968 r. – czyli spojrzenie współczesnej hiszpańskiej prasy internetowej na Etxebarriete i jego czyn

Od opisywanych wcześniej wydarzeń minęło ponad 50 lat. W świecie wiele się zmieniło, w tym dostępność i sposób publikowania informacji. Obecnie internet stanowi jedno z najbardziej rozpowszechnionych środków masowego przekazu dostarczających istotne informacje. Większość periodyków przeniosło swoją działalność, w całości lub w części, do sieci. Podobnie jest z największymi czasopismami Hiszpanii. Warto przeanalizować współczesne tytuły prowadzące też portale internetowe, ponieważ dają pewien zdystansowany obraz traumatycznych wydarzeń sprzed ponad 50 lat. W przypadku omawianego zagadnienia uwaga zostaje skupiona głównie na problemie, w jaki sposób jest postrzegany obecnie Etxebarrieta. Analizę przeprowadzono na podstawie artykułów opublikowanych w 2018 r.

Prawdą jest, że każda gazeta jest w pewien sposób związana z jakąś ideologią polityczną, co widać choćby

w stylu pisania dziennikarzy, którzy dla niej pracują. Najstarszy hiszpański periodyk to „La Vanguardia”. Pierwszy jej numer ukazał się 1 lutego 1881 r., pierwotnie jako głos Partii Liberalnej prowincji Barcelona. 1 stycznia 1888 r., w dniu otwarcia wystawy powszechnej, „La Vanguardia” przedstawiła nowy format jako niezależna gazeta informacyjna, z porannymi i popołudniowymi wydaniem, choć zawsze pozostawała ideologicznie bliska Partii Liberalnej. Publikowała zarówno treści istotne dla państwa, jak i częściowo te, które miały służyć ogólnemu dobru Katalonii²⁸.

Istotnym punktem odniesienia dla „La Vanguardia” stała się stolica. Gazeta skupiła się więc na wydarzeniu w Madrycie, gdzie Fundacja Miguela Ángela Blanco zaprezentowała w przeddzień 50 rocznicy zabójstwa José Antonia Pardinesa dokument *Nacional I, Historia de la primera víctima de ETA*, mający pokazać, po czyjej stronie stoi sprawiedliwość. Przytoczono też słowa dyrektora fundacji Cristiny Cuesty, że ETA winna jest nie tylko śmierci w wymiarze rozumianym powszechnie, ale także społecznych, bowiem jej zbrodnie ciągnęły za sobą propagandę mającą na celu ukazać ofiary jako potencjalnych agresorów, co też zrobiono z Pardinesem. Nadmieniono również, że oddawanie hołdu takim postaciom, jak Txabi Etxebarrieta, nie powinno mieć miejsca i że w społeczeństwie hiszpańskim potrzeba kulturowej delegitymizacji gangu terrorystów²⁹.

Kolejnym periodykiem z długą tradycją jest „ABC”. Czasopismo to, którego założycielami byli Torcuato Luca de Tena i Álvarez Ossorio, zaczęło się ukazywać w 1903 r., początkowo jako tygodnik, a od 1905 r. – jako gazeta codzienna³⁰. Ma charakter konserwatywny, monarchistyczny i katolicki. W trakcie wojny przeszło w ręce republikańskie, przez co straciło swój pierwotny charakter. Po zdobyciu stolicy przez frankistów powróciło tradycyjne „ABC”, które szanowało reżim ustanowiony w Hiszpanii. Ze względu jednak na swoje poparcie dla Don Juana gazeta była tolerowana, ale nie przyjmowano

28 Periodyk wziął swoją nazwę od byłego federalistycznego republikańskiego tygodnika, którego założycielem, po rewolucji 1868 r., był Anselmo Clavé. Por. J.M. Desvois, *La prensa en España (1900–1931)*, Madrid 1997, s. 16–17.

29 *Historia...*

30 V. López de Maturana Diéguez, *ABC ante la cuestión vasca en la Transición y la Democracia (1975–2001)*, „El Argonauta español” 2005, no. 2, <https://journals.openedition.org/argonauta/1197> [dostęp: 12.02.2021].

31 *Ibidem*.

32 *Ibidem*.

33 *Unas 300 personas homenajean en Tolosa a Txabi Etxebarrieta, autor del primer asesinato de ETA*, https://www.abc.es/espana/pais-vasco/abci-unas-300-personas-homenajean-tolosa-txabi-etxebarrieta-autor-primer-asesinato-201806021549_noticia.html?ref=https:%2F%2Fwww.google.com%2F [dostęp: 6.06.2018]. W podobnym tonie wypowiada się internetowy dziennik „Vozpópuli”, którego linia redakcyjna jest opisywana jako konserwatywna i liberalna, zorientowana na prawicę hiszpańską. Por. M. Ormazabal, *Txabi Etxebarrieta, autor del primer asesinato de ETA, homenajeadado en Tolosa*, https://www.vozpopuli.com/espana/txabi-Etxebarrieta-homenaje-ETA-Tolosa_o_1141386205.html [dostęp: 2.06.2018].

jej przychylnie w różnych ugrupowaniach reżimu, szczególnie u falangistów, bowiem Don Juan opowiadał się za dopuszczeniem do władzy wszystkich ugrupowań, również tych, które partycypowały we władzy przed wojną domową, za czasów II Republiki³¹. W gazecie tej kwestia baskijska była jednym z najważniejszych problemów. Prezentowano między innymi stanowisko Baskijskiej Partii Nacjonalistycznej (PNV) przed nową konstytucją z 1978 r., statutem autonomii z 1979 r., pisano o zamachach terrorystycznych dokonywanych przez ETA, które zagrażały jedności Hiszpanii. „ABC” w wyniku porwania i zabójstwa Miguela Ángela Blanco oraz późniejszych ataków ETA publikowało jeszcze więcej artykułów o problemie terroryzmu na Półwyspie Iberyjskim. Negatywnie odnosiło się również do podjętego problemu rozjeżdżenia władz hiszpańskich z ETA³².

Podobnie jest też obecnie. Kiedy w 2018 r. złożono kwiaty w Benta Haundi, gdzie miała miejsce konfrontacja Etxebarriety ze strażnikiem Guardia Civil i gdzie umieszczono tablicę, ok. 300 osób – w tym przedstawiciele nacjonalistycznej lewicy, tacy jak Itziar Aizpurua, Juan Mari Olano, Ibol Arbulu, Xabier Alegria i Karmele Aierbe, a także ETA, José Antonio López Ruiz, Kubati – zostało przedstawionych w negatywnym świetle. W swoim artykule internetowym, na podstawie informacji zebranych od agencji prasowej EFE, „ABC” napisało, że był to bezpośredni zamach na pamięć strażnika cywilnego José Antonia Pardinesa, a co za tym idzie, na wszystkie ofiary terroryzmu, oraz akcja zmierzająca do uznania morderców za prawdziwych bohaterów³³.

„El Correo” to najlepiej sprzedająca się gazeta codzienna w Kraju Basków. Należy do spółki Vocento, która jest właścicielem 13 hiszpańskich gazet, w większości o zasięgu regionalnym. Czasopismo to wydawane jest głównie w języku hiszpańskim, chociaż zawiera artykuły i dodatki w języku baskijskim. Pierwszy numer, pod tytułem „El Correo Español–El Pueblo Vasco”, ukazał się 13 kwietnia 1938 r. jako fuzja dwóch poprzednich tytułów:

„El Pueblo Vasco”, założonej 1 maja 1910 r., i „El Correo Español diario de la Falange Española Tradicionalista y de las J.O.N.S.”³⁴. Od lat 70. XX w. „El Correo” było celem działań ETA, która kilkakrotnie dokonała ataków na jego obiekty, a w 1977 r. zamordowała kierownika, którym był Javier de Ybarra y Bergé³⁵.

W artykule Oskara Belategui możemy przeczytać, że tego dnia (7 czerwca 1968 r.) „ETA przekroczyła niewidzialną linię”, co jest zapowiedzią omówienia wydarzenia, jakim była premiera filmu pod tym samym tytułem co cytowane słowa. Jak podaje autor, Mariano Barroso przygotował serię o początkach grupy terrorystycznej i pierwszych jej zbrodniach. 50 lat po tych wydarzeniach prezes Hiszpańskiej Akademii Filmowej wyreżyserował dla Movistaru serię sześciu pięćdziesięciminutowych odcinków, których pomysłodawcą był Abel García Roure, zaś scenarzystami – Alejandro Hernández i Michel Gaztambide, w celu przypomnienia tego trudnego okresu dla narodu hiszpańskiego. Z kolei pierwszy odcinek wyprodukowany dla innego kanału Telefónica został oparty na prawdziwych wydarzeniach i nakręcony na początku kolejnego roku w scenerii rozgrywającej się w Kraju Basków. „El Correo”, bardziej zakorzenione w baskijskiej kulturze, podkreśla dobitnie słowa Barroso, który uważa, że wciąż jest wiele rzeczy do powiedzenia o ETA w filmie i telewizji. Jest to temat, o którym trzeba mówić, bo spowodował ból w obu światach, zarówno tym rzeczywistym, jak i wyobraźniowym. Sam reżyser chciałby, żeby dyktatura i ETA były fikcją, jednak historia jest prawdziwa, a ta związana z baskijskimi terrorystami – wypełniona bólem, torturami i morderstwami ludzi, takich jak Pardines, którzy po prostu przeszli obok, nie chcąc niczyjej krzywdy³⁶. W ten oto sposób wyłania się też punkt widzenia ludzi związanych z kulturą, dla których terrorizm baskijski jest okrutnym, ale niezbędnym elementem do upamiętnienia w konkretnych dziełach.

Jedną z najmłodszych i zarazem najpopularniejszych gazet jest „El País”. Pierwszy numer tego periodyku został

34 M. Santalla López, *Fuentes hemerográficas y la historia local: El diario „El Correo Gallego” 1878–1938* [w:] *As novas tecnoloxías ó servizo do usuario: Ferrol, 23–25 setembro 1999*, G. Quiroga Barro (ed.), Madrid 1999, s. 539–543.

35 D. Guadilla, *Objetivo permanente de los terroristas*, <https://www.elcorreo.com/vizcaya/20080609/politica/objetivo-permanente-terroristas-20080609.html> [dostęp: 9.06.2019].

36 O. Belatega, *Una serie indaga sobre el nacimiento de ETA y su primer asesinato*, <https://www.elcorreo.com/culturas/cine/mariano-barroso-indaga-20180830213315-nt.html?ref=https:%2F%2Fwww.elcorreo.com%2Fcultu-ras%2Fcine%2Fmariano-barroso-indaga-20180830213315-nt.html> [dostęp: 30.08.2018].

37 M.-Ch. Moreau, *La morfología de El País : una estrategia de comunicación* [w:] *La morfología de la prensa y del impreso : la función expresiva de las formas*, N. Ludec, A. Sarria Buil (ed.), Paris 2010, s. 108–111, 120.

38 M. Ormazabal, *op.cit.*

39 È. Lluent, *Quién es quién en la prensa catalana*, <https://www.lamarea.com/2015/09/07/quien-es-quien-en-la-prensa-catalana/> [dostęp: 7.09.2015].

opublikowany 4 maja 1976 r., pięć miesięcy po śmierci Franco, kiedy rozpoczęła się hiszpańska transformacja. Była to pierwsza gazeta z wyraźnym powołaniem demokratycznym, niezwiązana w żaden sposób z czasami frankizmu, przez co wypełniała istniejącą pustkę na rynku³⁷.

Poprzez swój lewicowy charakter „El País” nie dystansuje się jak jego poprzednicy wobec tematu Etxebarriety, niemniej prezentuje umiarkowane poglądy. Przedstawia racje strony walczącej z kultem Etxebarriety, jak i wskazuje, że jest on ikoną lewicy z Abertzale i symbolem walki terrorystycznej skierowanej przeciw dyktaturze. Prezentuje też słowa dziennikarza Aizpurua, podkreślające, że Txabi został zapamiętany jako wzorowy bojownik i młody rewolucjonista, który podobnie jak wiele wcześniejszych i późniejszych aktywistów ETA oddał wszystko dla swojej ojczyzny (Kraju Basków)³⁸.

Zbliżone stanowisko przyjmuje „El Periódico de Catalunya”. Twórcą tego periodyku jest Antonio Asensio Pizarro, który doprowadził do tego, że jego pierwszy numer opublikowano 26 października 1978 r. Ideologicznie gazeta ta uważana jest za postępową, jeśli chodzi o sprawę katalońską, gdyż sprzeciwia się jednostronnej niezależności tego regionu, jednakże chce, by Barcelona zachowała duże odrębności regionalne³⁹.

Dziennikarze „El Periódico de Catalunya” próbują ukazać, że upamiętnienie Etxebarriety nie jest do końca czymś szkodliwym. Przedstawiają hołd złożony temu Baskowi w 2018 r. jako działanie historyczno-kulturalne, zorganizowane przez stowarzyszenie Etxebarrieta Memoria Elkarte, które broni kultury i historii baskijskiej, w tym pierwszego członka ETA, który pociągnął za spust. Stowarzyszenie zostało wymienione w archiwach rządu baskijskiego jako jednostka kulturalna, której statut mówi, że jest poświęcona ochronie pamięci historycznej. To właśnie ten podmiot zwołał demonstrację przed kościołem San Antón w Bilbao. Drugiego dnia w Tolosa zorganizował za to marsz do Benta Haundi oraz bankiet dla 100 gości. Oczywiście Katalończycy w swojej gazecie

starają się ukazać też przeciwną stronę oraz fakt, że Związek Ofiar Terroryzmu (COVITE) potępia takie zachowania. Niemniej gazeta, w swoim artykule internetowym, napisała, że postać Txabiego została przekształcona w mit propagandowy, co było skutkiem złej polityki nacjonalistycznej, jednakże nie jest to największy problem, bowiem nikt nie składa hołdu terrorystom, ale pewnemu symbolowi wolności, w przeciwnym wypadku należałoby też uhonorować Sarasketę. Z jednej strony, mamy potępienie terroryzmu i polityki ETA, a z drugiej – Etxebarrieta jawi się jako symbol Baskonii⁴⁰.

Ostatnim poddanym analizie periodykiem jest „El Mundo”. Po raz pierwszy pojawił się na rynku 23 października 1989 r.⁴¹ Misją gazety było zawsze poświęcanie się dziennikarskiemu śledztwu – określa ona swoją linię redakcyjną jako liberalną. Zwykle krytycznie odnosi się do lewicowej partii PSOE oraz różnych nacjonalizmów i choć jest bliska prawicowej PP, pozostaje w opozycji do konserwatywnych zasad. Zgadzała się z takimi działaniami, jak wycofanie wojsk z Iraku, uznanie małżeństw jedнопłciowych, ale utrzymywała krytyczną linię wobec dominującego rządu socjalistycznego. W ogniu krytyki „El Mundo” znalazły się próby reformy statutu autonomii Katalonii, a także próby negocjacji pokoju z ETA⁴². Wśród informacji, jakie zamieścili redaktorzy periodyku, powtarza się wiadomość o oddawaniu hołdu terrorystom, jednakże jest ona wywarzona i nie ujawnia żadnych tendencji pronacjonalistycznych ani też nie ukazuje negatywnego nastawienia dziennikarzy do tego faktu „co jest zgodne z liberalną linią dziennika”⁴³.

Ocena współczesnej pamięci Etxebarriety

Baskijski terroryzm, który pochłonął setki ofiar, z całą pewnością odcisnął swoje piętno na kształcie współczesnej Hiszpanii. Niemniej jednak warto zauważyć, że dzisiejszy obraz zamachowca jest odbierany na dwa sposoby. O czym to może świadczyć? Pewnie o różnych

40 J.J. Fernández, *Etxebarrieta contra Pardines medio siglo después*, <https://www.elperiodico.com/es/politica/20180607/etxebarrieta-contra-pardines-medio-siglo-despues-6859167> [dostęp: 7.06.2018].

41 I. González, M. Muñoz, *Los 27 años de EL MUNDO en 27 portadas*, <https://www.elmundo.es/album/television/2017/05/10/59120c18e5fdea1a718b4590.html> [dostęp: 10.05.2017].

42 Rodríguez Zapatero: ‘Con ETA no se hablará de política: primero la paz, luego la política’, <https://www.elmundo.es/elmundo/2006/04/17/espana/1145235306.html> [dostęp: 17.04.2006].

43 Txabi Etxebarrieta, *autor del primer asesinato de ETA, homenajeado en Tolosa, con la protesta de las víctimas*, <https://www.elmundo.es/pais-vasco/2018/06/02/5b12bc55268e3e81608b4620.html> [dostęp: 2.06.2018].

44 W. Łaciuk, *op.cit.*, s. 207.

45 A. Domachowska, *Gavrilo Princip dzisiaj – narracja polityczna o zamachowcu z Sarajewa we współczesnej Serbii*, „Literaria Copernicana” 2008, nr 3, s. 92–95.

46 A. Malvar, *Viaje a las calles de la vergüenza*, <https://www.elmundo.es/suplementos/cronica/2008/650/1206831601.html> [dostęp: 30.03.2008].

47 R. López Romo, *Informe Foronda. Los contextos históricos del terrorismo en el País Vasco y la consideración social de sus víctimas 1968–2010*, Vitoria-Gasteiz 2014, s. 120.

tendencjach politycznych, jakie panują w społeczeństwie – możemy się o tym przekonać, czytając periodyki reprezentujące różne poglądy polityczne.

Od czasu II Republiki, przez wojnę domową, dyktaturę Franco, aż po transformację ustrojową, również ogromne zmiany zaszły w społeczeństwie baskijskim, które przez ETA zyskało nowe symbole i nowych bohaterów, takich jak choćby Txabi Etxebarrieta. Dzięki umiejętnej propagandzie ETA stał się on jej pierwszym męczennikiem, symbolem walki o tożsamość baskijską, co sprawiło, że kilka miesięcy po jego śmierci organizacja zyskała rzeszę nowych członków⁴⁴.

Przypadek Etxebarriety – terrorysty, którego uznaje się za bohatera – nie jest wcale odosobniony w Europie. Podobnie dzieje się w wielu krajach na świecie, a jednym z najbardziej znanych przykładów jest Gavrilo Princip, który dokonał zamachu na arcyksięcia Ferdynanda w 1914 r., i dziś jest częścią nacjonalistycznej spuścizny Serbów. Dokonany przez niego zamach miał być wstępem do zjednoczenia południowych Słowian pod serbskim przywództwem. Jego pomniki wzbudzają kontrowersje zarówno na Bałkanach, jak i w innych częściach Europy⁴⁵. Przez pewien czas na placu Urretxindorra, położonym w dzielnicy Otxarkoaga, w Bilbao, także znajdowało się popiersie Etxebarriety, zostało jednak usunięte przez radę miasta we wrześniu 2004 r. z powodu protestów⁴⁶.

Warto mieć na uwadze, że wydarzenia z 1968 r. były początkiem spirali przemocy, która zatrzymała się dopiero niedawno. Efektem terrorystycznej działalności ETA było ponad 800 ofiar śmiertelnych (845 zgodnie z raportem Foronda z 2010 r.). Do tego należy doliczyć tysiące rannych i zaginionych oraz nieznaną liczbę przymusowych zesłańców, a także ludzi, na których dokonywano wymuszeń i których dobytek niszczone⁴⁷.

BIBLIOGRAFIA

OPRACOWANIA

- Casanova I., *ETA 1958–2008: medio siglo de historia*, Txalaparta–Tallafalla 2008.
- Desvois J.M., *La prensa en España (1900–1931)*, Madrid 1997.
- Domachowska A., *Gavrilo Princip dzisiaj – narracja polityczna o zamachowcu z Sarajewa we współczesnej Serbii*, „Literaria Copernicana” 2008, nr 3.
- Fernandéz Soldevilla G., *A mano armada. Los inicios de la extorsión y la violencia de ETA contra el sector empresarial (1958–1977)*, „Sancho el Sabio” 2016, no. 39.
- Garzón L., *30 años de terrorismo*, „La Revista de El Mundo”, 7.06.1998, no. 138.
- Leonisio Calvo R., *Izquierda abertzale, de la heterogeneidad al monolitismo* [w:] *III Congreso Internacional de Historia de Nuestro Tiempo*, C. Navajas Zubeldia, D. Iturriaga Barco (ed.), Logroño 2012.
- López de Maturana Diéguez V., *ABC ante la cuestión vasca en la Transición y la Democracia (1975–2001)*, „El Argonauta español” 2005, no. 2.
- Miłkowski T., Machcewicz P., *Historia Hiszpanii*, Wrocław 1998.
- Moreau M.Ch., *La morfología de El País: una estrategia de comunicación* [w:] *La morfología de la prensa y del impreso: la función expresiva de las formas*, N. Ludec, A. Sarría Buil (ed.), Paris 2010.
- López Romo R., *Informe Foronda. Los contextos históricos del terrorismo en el País Vasco y la consideración social de sus víctimas*, Vitoria-Gasteiz 2014.
- Łaciuk W., *Geneza ETA i jej działalność w okresie dyktatury generała Francisco Franco (1952–1973)*, „Wrocławskie Studia Erazmiańskie” 2017, nr 11.
- Olariaga A., Egaña I., *Txabi Etxebarrieta y el 68 vasco*, Donostia 2018.
- Rodríguez Román P., *Orígenes de ETA y su desarrollo durante el Franquismo*, „Revista de Claseshistoria” 2010, no. 101.
- Santalla López M., *Fuentes hemerográficas y la historia local: El diario “El Correo Gallego”, 1878–1938* [w:] *As novas tecnoloxías ó servizo do usuario: Ferrol, 23–25 setembro 1999*, G. Quiroga Barro (ed.), Madrid 1999.
- Serwis Informacyjny Cifra, *Matan a tiros a un Guardia Civil de Tráfico*, „La Vanguardia Española”, 8.06.1968, no. 31728.

STRONY INTERNETOWE – PRASA INTERNETOWA

- Aritzimuño K.B., *Crónica de una izquierda singulars*, <https://www.ke-pabilbao.com/wp-content/uploads/2020/04/Cronicas-copia2.pdf>, s. 46 [dostęp: 10.02.2021].

- Belatega O., *Una serie indaga sobre el nacimiento de ETA y su primer asesinato*, <https://www.elcorreo.com/culturas/cine/mariano-barroso-indaga-20180830213315-nt.html?ref=https:%2F%2Fwww.elcorreo.com%2Fculturas%2Fcine%2Fmariano-barroso-indaga-20180830213315-nt.html> [dostęp: 30.08.2018].
- Duva J., *La primera víctima de ETA*, https://elpais.com/diario/2010/01/31/domingo/1264913553_850215.html [dostęp: 31.01.2010].
- ETA asumió en su último «Zutabe» 2.606 acciones y 774 muertes*, https://www.naiz.eus/eu/hemeroteca/gara/editions/2018-11-06/hemeroteca_articulos/eta-asumio-en-su-ultimo-zutabe-2-606-acciones-y-758-muertes [dostęp: 6.08.2018].
- Euskarak eraman ninduen abertzalekasunera* [wywiad F. Fermína Munarriza z Josém Luisem Álvarezem Emparanzā „Txillardegí”], <https://gara.naiz.eus/paperezkoa/20101114/232000/eu/Euskarak-eraman--ninduen-abertzalekasunera> [dostęp: 14.11.2010].
- Fernández J.J., *Etxebarrieta contra Pardines medio siglo después*, <https://www.elperiodico.com/es/politica/20180607/etxebarrieta-contrapardines-medio-siglo-despues-6859167> [dostęp: 7.06.2018].
- Fernández Soldevilla G., *Pardines, la primera víctima de ETA*, <https://www.laaventuradelahistoria.es/pardines-la-primera-victima-de-eta> [dostęp: 20.04.2020].
- González I., Muñoz M., *Los 27 años de EL MUNDO en 27 portadas*, <https://www.elmundo.es/album/television/2017/05/10/59120c18e5fde1a1718b4590.html> [dostęp: 10.05.2017].
- Guadilla D., *Objetivo permanente de los terroristas*, <https://www.elcorreo.com/vizcaya/20080609/politica/objetivo-permanente-terroristas-20080609.html> [dostęp: 9.06.2019].
- Historia de la primera víctima de ETA, un documental con espíritu reparador*, <https://www.lavanguardia.com/vida/20180606/444172475239/historia-de-la-primera-victima-de-eta-un-documental-con-espiritu-reparador.html> [dostęp: 6.06.2018].
- Lluent È., *Quién es quién en la prensa catalana*, <https://www.lamarea.com/2015/09/07/quien-es-quien-en-la-prensa-catalana/> [dostęp: 7.09.2015].
- Malvar A., *Viaje a las calles de la vergüenza*, <https://www.elmundo.es/suplementos/cronica/2008/650/1206831601.html> [dostęp: 30.03.2008].
- Ormazabal M., *La izquierda 'abertzale' homenajea a Txabi Etxebarrieta, autor del primer asesinato de ETA*, https://elpais.com/ccaa/2018/06/02/paisvasco/1527946765_416962.html [dostęp: 2.06.2018].
- Rodríguez Zapatero: 'Con ETA no se hablará de política: primero la paz, luego la política', <https://www.elmundo.es/elmundo/2006/04/17/espana/1145235306.html> [dostęp: 17.04.2006].

Txabi Etxebarrieta, autor del primer asesinato de ETA, homenajeado en Tolosa, https://www.vozpopuli.com/espana/txabi-Etxebarrieta-homenaje-ETA-Tolosa_o_1141386205.html [dostęp: 2.06.2018].

Unas 300 personas homenajean en Tolosa a Txabi Etxebarrieta, autor del primer asesinato de ETA, https://www.abc.es/espana/pais-vasco/abci-unas-300-personas-homenajean-tolosa-txabi-etxebarrieta-autor-primer-asesinato-201806021549_noticia.html?ref=https:%2F%2Fwww.google.com%2F [dostęp: 6.06.2018].
